

The publication gives the fragment from camp journal of Lithuanian commander duke Janusz Radziwiłł, a unique source from the history of national liberation movement of Ukrainian people of 1648–1658. This document is a detailed manuscript which day after day stated all the important events (among them those yet not known to the historians).

ОГЛЯДИ

Л.В.Таран (Київ)

РОЗДУМИ ПРО ДОЛЮ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В СРСР І РОСІЇ (НОТАТКИ НА ПОЛЯХ КНИГИ А.Я.ГУРЕВИЧА «ІСТОРІЯ ІСТОРИКА»)

5 серпня 2006 р. помер видатний російський учений Арон Якович Гуревич. Його перу належить понад 500 праць. Проблема середньовічної історії Англії було присвячено кандидатську дисертацію (1950 р.), із середньовіччя історії скандинавських країн він захистив докторську (1962 р.). Ці та інші праці 50–60-х рр. відразу привернули до себе увагу дослідників як на батьківщині, так і за кордоном. Твори Арона Яковича перекладено майже двома десятками мов світу.

З автобіографічної книги «История историка» (Москва, 2004 р.) читач може довідатися, як непросто складалося особисте й наукове життя вченого. Він, блискуче закінчивши Московський університет та аспірантуру в Інституті історії АН СРСР, не зміг одержати роботу у столиці й протягом 16 років змушений був працювати в Твері (Калінін).

Щотижня відвідуючи у Москві сім'ю і тамтешні бібліотеки, А.Я.Гуревич написав докторську дисертацію. В 1963 р. йому присуджено звання професора. У 1966 р. Арон Якович, нарешті, зміг повернутися у Москву та влаштуватися на роботу в Інститут філософії, де працював до 1969 р., коли був звільнений. Після нелегкої боротьби він став провідним науковим співробітником, зав. відділом в Інституті всесвітньої історії АН СРСР. А.Я.Гуревич завжди багато й інтенсивно працював, навіть протягом останніх десяти років, коли втратив зір.

Відомо, що «великий перелом» в історичній науці Радянського Союзу стався наприкінці 20-х рр., коли марксизм був оголошений єдиною науковою методологією останньої. Як і вся європейська наука, історіографія у СРСР до того розвивалася на теоретико-методологічних засадах позитивізму, марксизму та неокантіанства. Відтоді все змінилося. Про себе Арон Якович писав, що змолоду був приречений на те, щоб привертати увагу. Ще його дипломна праця була піддана критиці з боку А.Чистозвонова за те, що у бібліографії не було жодного твору К.Маркса (с. 39). Жах залишався складовою частиною свідомості вчених протягом кількох наступних десятиліть. Наслідками цього було різке падіння наукового рівня досліджень, звуження проблематики, культивування цинізму в середовищі дослідників. До 1953 р. відбувалося, як писав автор, виродження медієвістики.

Невдовзі після захисту кандидатської дисертації А.Я.Гуревич задумав «переселитися» у Скандинавію. Він пояснював це тим, що англо-саксонські правові джерела майже повністю приховували «найбільш ранню стадію відносин сім'ї й власності», в цілому соціального ладу. Незважаючи на те, що значимість проблеми «компаративістики» для нього ще тільки вимальовувалася, вчений зайнявся вивченням стародавніх та сучасних скандинавських мов і не пошкодував, бо саги зіткнули його із суб'єктом історії, живою людиною, котра, крім «соціальної функції, має ще й індивідуальні якості, психологію, думки, почуття, слова, менталітет та здійснює вчинки» як член колективу, виступає як носій нової етики суспільства, релігійних вірувань і т. п.

Таким чином, ще до смерті Сталіна Арон Якович мав теоретичні напрацювання, які підштовхували його до ревізії марксизму. Але до кінця життя вчений цінував К. Маркса за «розуміння суспільства як системи, за вказівки на цілу науку пружин історичного розвитку», проте підкреслював повне фіаско його філософії минулого (с. 89).

А.Я. Гуревич згадував, що «заборона та нагляд» були рутинною життя, в тому числі й академічного. Думка істориків перебувала у стані застою. Під час «відлиги» ситуація почала змінюватися, але інерція думки, самоцензури діяла. Історик-марксисту належало конкретизувати, уточнювати вчення про ту чи іншу формацію, йому було нав'язано понятійну схему.

У 1962 р. Арон Якович опублікував працю «Источниковедение, теоретические и методологические проблемы» з новими думками про співвідношення понять «суспільно-економічний уклад», «засіб виробництва», висловивши «крамольну думку» про те, що суспільно-економічні формації не існують, що це конструкт свідомості дослідника. Він писав про те, що науковець вивчає конкретні історичні закономірності, роздумує над багатofакторністю минулого, яке виражається не у простому підсумовуванні причин розвитку, а в їхньому структуруванні, у координуванні різних планів останнього.

Крім онтологічного аспекту історичного знання, вчений повернувся обличчям до проблем епістемології, неокантіанського розуміння її, думок Г. Рікєрта й М. Вебера, які впливали на засновників школи «Анналів», передусім на М. Блока. Він писав про особливості історії, як науки: вона відображає ціннісні судження, критерії цивілізації, епохи, до якої належить дослідник (с. 107).

У науковому співтоваристві сформувався думка про зближення лінії неокантіанства в Німеччині та лінії Блока у Франції, про справжню революцію сучасного історичного знання, яку можна датувати часом появи праць неокантіанців. Вони підривали підвалини позитивізму, який в Україні (і не лише в Україні) ще досі не подоланий. Але завдяки працям німецьких і французьких учених школи «Анналів» історична наука розширювала свої горизонти. Рутинною практикою стала міждисциплінарність, діалог історії з археологією, етнологією (антропологією), етнографією (с. 109–113). Російська наука почала переглядати питання історичного часу, сприйняття останнього в «холодних» та «гарячих» суспільствах, його самоусвідомлення індивідом, соціальною групою, соціумом. Врешті-решт, історія звернулася до вивчення поведінки людини в суспільстві, систем її світосприйняття, *mentalité*. Останній термін був у Франції введений у науковий обіг Леві-Брюлем, а в історіографії – М.Блоком і Л.Февром у 20-х рр., а в Росії – А.Я.Гуревичем у 60-х рр. Він трактувався як «колективний зміст індивідуальної свідомості». До розуміння й вивчення його рухалися одночасно семіотики, медієвісти, історики раннього нового часу. Це була по суті докорінна зміна відносно предмета знання про минуле, його методології. Все це вело до зміни ставлення до проблем епістемології історії, до джерел. Так, за останні 30–40 років сталося докорінне оновлення знання минулого, утвердилася історична антропологія, яка втілює в собі нове бачення предмета (с. 118).

У 1969 р. Арон Якович одержав сильний удар (критика в журналі «Коммунист» за структуралізм, звільнення з Інституту філософії). У 1970 р. він відповів на це своєю книгою «Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе». У тому ж році – нові удари: обговорення та засудження цієї книги в Московському державному університеті, ostracizm у журналах, зняття з книги грифу навчального посібника... У відповідь він опублікував праці «Генезис феодализма», «История и сага», «Категории средневековой культуры». Взагалі з 1966 р. по 1972 р. у нього вийшли п'ять монографій. За його редакцією й з його великою статтею опубліковано книгу М.Блока «Апология истории». Опоненти А.Я.Гуревича продовжували свою «діяльність»: його не пускали на міжнародні конференції із ісландських саг та взагалі за кордон, дирекція надсилала таємно листи в інші заклади, щоб заборонити науковцю читати лекції навіть... у Ленінграді, йому не дозволено було виступити опонентом на захисті кандидатської дисертації з історії Скандинавії у власному інституті (с. 220–221). Вченого побоювалися включити до складу радянської делегації на XIII Міжнародний конгрес істориків у Москві. Його п'ять разів звільняли з роботи. Але він із гідністю писав: «Поки я можу працювати і мислити над своїми проблемами, мені жалітися немає на що» (с. 227). Ті, хто переслідував дослідника, не домоглися свого. Його книги публікувалися, доходили до вітчизняного й зарубіжного читача, збуджували думку молодих науковців. Насправді, Арон Якович мав підстави написати про себе: «Я щасливчик», «улюбленець долі» (с. 161). Але читач цієї унікальної автобіографічної книги ознайомиться з численними гіркими, важкими епізодами, фактами біографії вченого, довідається, як нелегко працювалося йому та його колегам-однотимцям у доперебудовні часи. Їх не підпускали до сектора історії середніх віків, не друкували на

сторінках збірки «Средние века», не давали викладати в університетах, ізолювали від студентів (с. 162–171).

Крім перегляду марксистської методології історії, Арону Яковичу належить велика заслуга в розробці поглядів на проблеми феодалізму. Свої основні думки з цього питання він стисло сформулював сам, і нам залишається їх лише передати так, як учений їх виклав у книгах «Проблемы генезиса феодализма» (1967 р.) й «Генезис феодализма» (1970 р.).

1. Перехід від рабовласницького та первинно-общинного ладу до феодалізму (як він пише, в цих книгах ним використовувалася термінологія того часу) – це однократний унікальний процес, який мав місце лише в Західній і Центральній Європі. Більше ніде нічого подібного не відбувалося.

2. Не слід акцентувати роль економічних, матеріальних факторів у процесі виникнення феодальних відносин. Необхідно брати до уваги наступне: обробка землі, торговельні угоди, всі інші операції, пов'язані з господарством, експлуатацією селян, розподілом ренти, відчуженням земельних володінь, власністю на землю, – всі ці соціально-правові й економічні реалії та інститути самі по собі не функціонують. Вони насичені людським змістом. Це об'єктивна суспільна практика індивідів і груп, великих мас людей. Тому необхідно вдумуватися в їхню свідомість (економічна антропологія). У працях, створених пізніше, А.Я.Гуревич писав про необхідність думати, як економічна діяльність відбивається у вчинках людей, які цінності та уявлення лежать в основі свідомості останніх, які норми й системи їхньої поведінки виявляються у соціально-економічному процесі.

3. Арон Якович звернув увагу на деякі нові ракурси проблеми феодальних відносин. Вже під час написання «Генезиса феодализма» в нього були розбіжності із школою «Анналів», величезну роль якої у трансформації історичної науки А.Я.Гуревич завжди визнавав та навіть присвятив їй окрему книгу «Исторический синтез и школа «Анналов»» (Москва, 1993). Якщо блискучі французькі медієвісти залишалися в межах романізованого світу, середземноморської цивілізації, то вчений був переконаний у необхідності включення германо-скандинавського субстрату в загальну картину генезису феодалізму, щоб, так би мовити, спиратися на обидві ноги, збагачувати картину. Наприклад, розглядаючи праці видатного антрополога М.Мосса та датського історика В.Гренбека, Арон Якович звернув увагу на визначальну роль обміну дарами – звичай, який існував у багатьох народів, у тому числі й у скандинавів. Він був переконаний, що в період раннього Середньовіччя обмін дарами «мав особливий внутрішній зміст, насичений соціальним динамізмом і релігійними, магічними та іншими уявленнями й функціями...» (с. 159–161). Вивчення цієї проблеми привело дослідника до контакту із семіотиками.

Виникнення і розквіт семіотичної школи в Тарту (Ю.М. Лотман) та у Москві А.Я.Гуревич розглядав як форму протесту, інтелектуальної опозиції владі з боку мислячих учених, які в Радянському Союзі були не потрібні (с. 170–173). З гіркотою пише він про те, що Ю.М.Лотмана не розуміли в Інституті історії СРСР, що вітчизняні історики не знали доробку всесвітньої історіографії. Із запізненням на 70 років було перекладено російською мовою книжку М. Блока «Королі-цілителі». В передмові до неї Арон Якович писав про зміст інтелектуального руху у Франції ХХ ст., про діяльність чотирьох-п'яти поколінь її істориків, які об'єднані навколо наукових центрів типу Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, журналу «Annales». Він підкреслював, що внутрішнім змістом цього руху є перетворення історичної науки ХХ ст., пройнятої духом позитивізму, в дещо принципово нове. Тим часом радянські історики були роз'єднані, сперечалися із другорядних проблем або псевдопроблем. Що казати про стан вітчизняної історіографії, де рівень цензури й самоцензури вченого був подвійним у порівнянні з Москвою, де не було і досі немає іноземної історичної періодики та літератури, а українською мовою спорадично перекладаються французькі наукові праці, вже здебільшого перекладені російською.

В кінці 70-х рр. вийшла книга А.Я.Гуревича «Проблемы средневековой народной культуры», а набагато пізніше – «Культура и общество средневековой Европы глазами современников». Остання спиралася на аналіз латинських ехемпелів – дидактичних церковних прикладів, середньовічного гротеску – й завдяки цьому виявляла внутрішню суперечність тодішньої думки, яка відобразилася в численних невеличких анекдотах та новелах, зібраних францисканцями, домініканцями, представниками нових чернечих орденів ХІІІ ст. й адресованих широким колам як духівництва, так і папства. Арон Якович розумів важливість проблеми простонародного, нетеологічного розуміння світу. Він ввів

поняття «протеція», вважаючи, що останній був компонентом особистості будь-якої людини середньовіччя – не лише неграмотної, не лише простолюдина села та міста або повітового священика, а й ієрархів церкви, людей освічених, теологів, ченців, філософів.

Такої ж точки зору на середньовіччя додержувався і Жак Ле Гофф, який теж прагнув опанувати різнобарвну, різноманітну, надто складну, суперечливу культуру середньовіччя, у центрі якої стояла людина. Під культурою А.Я.Гуревич розумів передусім релігійний бік справи, бо вона підкорялася богословському контролю церкви. Існували також джерела Скандинавії та Західної Європи – такі, як *exempla*, *visiones*, проповіді, житійна література, хроніки. Але все це ігнорувалося дослідниками XIX – I половини XX ст. Історики світу другої половини XX ст., звернувшись до цих джерел, набули можливості вивчити «низові жанри» латинської, або народної словесності, адресовані простим людям. Поряд з А.Я.Гуревичем і Ж. Ле Гоффом тут треба назвати австрійського історика П.Дінцельбахера, який видав книгу, присвячену аналізу всього корпусу латинських *visiones*, «репортажів» із того світу. *Visiones* – записи зізнань людей, часто-густо неосвічених – ченців, рицарів, селян, солдатів, котрим «з'являлися» видіння потойбічного світу (від VI до XIII, XIV ст.). В знаменитих «Категориях средневековой культуры» Арон Якович вивчав загальні параметри людського світосприйняття – природу, простір, час, працю, право, багатство, бідність, особистість. У працях, написаних пізніше, – таких, як «Проблеми средневековой народной культуры», він звернувся до специфічних питань, які збуджували розум середньовічних людей: культу святих та інтерпретації їх у народній традиції, проблем часу в потойбічному світі, зародження категорії чистилища, інтерес до якої у нього пробуджується одночасно з Ж. Ле Гоффом (с. 222–227).

А.Я.Гуревич самостійно зумів побудувати «модель» середньовічної культури, яка близька до побудованої Ле Гоффом, але й відрізняється від останньої, заснованої виключно на західноєвропейському християнському матеріалі. Вона у Арона Яковича сполучає в собі два пласти: варварський і суто середньовічний. Це були нові грані розуміння цієї культури, його особисте відкриття, яким він дорожив. Таке зіставлення двох зрізів, що відображали дві стадії, два періоди, дозволило вченому сформулювати проблему першочергової ваги, а саме: як у рамках однієї середньовічної, християнської культури сполучаються, переплітаються, синтезуються та протидіючі, дві її іпостасі: «низова» й «елітарна» культури. Так, під пером А.Я.Гуревича одночасно з тим, що писали французькі, англійські, американські, німецькі вчені – його сучасники – про історичну свідомість епохи, вимальовувався внутрішній устрій середньовічного суспільства, механізми, що його рухали, забезпечували стабільність і почасти мінливість останнього. Історія одержувала людський вимір, народжувалася історична антропологія, внесок дослідника в розвиток якої у світі та країнах СНД аж ніяк не можна применшити. Всі нюанси немаловажних розходжень при наявності єдиних методологічних підходів до розуміння внутрішніх механізмів середньовічного розвитку в Ж. Ле Гоффа й А.Я.Гуревича були досліджені у дисертації німецької авторки Шольце-Ірліц (с. 228–229).

Вона звертає увагу на те, як обидва вчені пояснюють зміну картини світу в часі у середньовічної людини, як поступово відбувається переоцінка цінностей і при безперечному пануванні християнського світогляду вже в XIII–XIV ст. поцейбічний світ набуває самооцінки, як тогочасні життєві орієнтації, соціальні практики приводять до появи ідеї чистилища поряд із пеклом та раєм як надією на врятування (Ж. Ле Гофф).

Арон Якович бере до уваги самостійність релігійної свідомості середньовіччя – важливий фактор консерватизму життя тієї епохи, коли переважна більшість населення жила на селі, а міське складалося з вихідців із нього, зберігаючи традиційні навички світосприйняття, – все це визначало статичку того суспільства. Але історія – наука про розвиток. Ученого цікавлять, як і його колеги, зміни, котрі переживає людина й суспільство, темпи цих останніх, їх характер. Вивчаючи проповіді францисканця Бертольда Регенсбурзького (II половина XIII ст.), він доходить висновку про нове, мирське звучання поняття особистості, *persona*, пише, що дари Господа – ознаки людської персони – так, як їх інтерпретує цей монах, – у вищій мірі вільні та оригінальні! (с. 236–237). Статуї донаторів (жертводавців) Наумбурзького собору, скульптури деяких інших церков Німеччини того часу теж свідчать, як значає А.Я.Гуревич, про інтерес до людини, її земної природи, співвіднесеної з Богом, Творцем. На його думку, відмінну від Ле Гоффа, це не є прогрес, зародження нового.

Більш витонченим в Арона Яковича порівняно з останнім є і розуміння чистилища. Якщо Ж. Ле Гофф намагається встановити певний зв'язок між появою його ідеї та со-

ціально-економічними процесами, то Гуревич, вивчаючи *visiones* VI–XIII ст., відносить її до раннього середньовіччя й вбачає у ньому не третє царство, а один із відсіків пекла, звідки після величезних страждань виходить душа грішника. Там де Ж. Ле Гофф бачить перелом, А.Я.Гуревич вбачає наступність. Ж. Дюбі докоряв Арону Яковичу в недооцінці регіональних розбіжностей у намальованій ним картині середньовічної людини, що постає на сторінках «Категорій середньовікової культури», в надмірній увазі до статистики. На що А.Я.Гуревич відповів, що у нього було інше завдання – побудова деякого ідеального типу середньовікової культури (с. 228–232). Базуючись на ньому, інші вчені матимуть змогу її індивідуалізувати стосовно простору та часу.

Протягом довготривалого періоду Арон Якович вів полеміку з вітчизняним ученим Бахтінім, його книгою «Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса». Визнаючи пріоритет останнього в постановці проблеми, називаючи його «титаном думки», він підкреслював спрощеність схеми протистояння двох культур: серйозної й сміхової, різність джерел досліджуваних епох, які вони використовували, різне розуміння народних веселощів у середні віки. Для Бахтіна – це «карнавал», «розгул тілесного низу», а для А.Я.Гуревича сміхове начало – це противага «...усвідомленню жаху перед загробними муками». (с. 233).

Якщо в Бахтіна «народна культура» різко протиставлялася культурі богословів, то у своїх книгах 1981 і 1989 рр. Арон Якович писав про «діалог-конфлікт», який розгортається в культурі середньовіччя. Картина, намальована А.Я.Гуревичем, більш деталізована, різноманітна, різнобарвна (с. 238–240).

Заглибленість у наукові проблеми допомагала Арону Яковичу переносити тяготи, труднощі тодішньої дійсності. Він був патріотом. Уже з другої половини 1970-х рр. його, добре знаного вченого запрошували до Швеції, Ізраїлю, пропонували еміграцію в США, але він був твердо переконаний, що треба служити Батьківщині, її молоді. У цьому А.Я.Гуревич вбачав свою місію, незважаючи на те, що і в Інституті філософії та Інституті загальної історії він відчував себе аутсайдером.

Настала перебудова, й у 1987 р. Арон Якович відкрив у своєму інституті семінар з історичної психології (згодом – історичної антропології). Він діє і донині. Семінар відразу викликав великий інтерес та спочатку збирав величезну аудиторію. Тепер у ньому беруть участь кілька десятків осіб. Зусиллями вченого не на офіційній основі, а за допомогою спонсорів були засновані журнали «Одиссей» і «Мировое древо» («Arbor mundi»). Останній виходить, хоча й не регулярно, під егідою Російського державного гуманітарного університету (РДГУ). В Інституті загальної історії був створений сектор культурної та історичної антропології. До своєї кончини А.Я.Гуревич керував ним та очолював редколегію «Одиссея» – журналу альтернативної історії.

З настанням перебудови вчений відвідав близько 15 країн, удостоївся аудієнції Папи Римського, одержав звання, нагороди у різних країнах, їх вищих навчальних закладах від Лондона і Парижа до Нью-Йорка й Єрусалима, нарешті, став учасником міжнародних наукових конференцій та симпозіумів. Протягом восьми місяців перебування в Лос-Анджелесі він зібрав матеріал для вищезгаданої книги «Исторический синтез и школа «Анналов». Активно з передмовами спеціалістів виходили за кордоном його книжки. Він прочитав лекції більше, ніж у сорока наукових та університетських центрах світу.

Арон Якович був обраний членом семи закордонних академій і наукових товариств. До останнього дня він творчо працював. Нещодавно вийшов під його керівництвом безцінний «Словарь средневековой культуры», написаний із точки зору історичної антропології. Він до самого відходу з життя керував підготовкою «Одиссея», де звертають на себе увагу його статті, присвячені переосмисленню середньовічної епохи, як «феодальної».

В останні місяці свого життя Арон Якович тяжко хворів, переніс дві операції, але тримався гідно, на силі свого характеру. Ще за півроку до смерті він надіслав розлогу рецензію на дисертацію київської аспірантки Н.А. Логунової, присвячену І.В. Лучицькому. Саме вона відіграла вирішальну роль на її захисті в Інституті археографії.

Після смерті А.Я.Гуревича редколегію «Одиссея» очолив директор Інституту всесвітньої історії РАН О.О. Чубар'ян. Журнал фактично опинився у руках його заступниці, як головного редактора, – С.І. Лучицької. Вона ж очолила й Центр культурної та історичної антропології, яким до своєї смерті керував Арон Якович. Це значить, що справа, якій А.Я.Гуревич присвятив своє життя, в надійних руках і буде продовжуватися.